

ملاحظاتى در باب چند نسخه خطى

محمد كاظم رحمتى

مقدمه

مسئله تدوين و چگونگى گردآورى مطالب براى نگارش كتاب الذريعه الى تصانيف الشيعة نوشته مرحوم آقا بزرگ طهرانى، از مسائلى است كه توجه به آن مى تواند براى تكميل مطالب آن كمك فراوانى كند. درباره شيوه و چگونگى تنظيم كتاب الذريعه متاسفانه اطلاعات چندانى در دست نيست اما ظاهرا بناي كار آقا بزرگ در نگارش الذريعه به اين شكل بوده باشد: ابتدا استخراج نام هاى كتابها ذكر شده براى افراد از كتابهاى شرح حال نگارى و كتابشناسى هاى چون كشف الحجب، سپس مراجعه به فهرست نسخه هاى خطى منتشر شده و سرانجام مراجعه حضورى به كتابخانه هاى مختلف و فهرست كردن اطلاعات نسخه هاى آنها. در خصوص مورد اخير بناي آقا بزرگ فهرست نگارى به شيوه متداول نبوده و ايشان تنها براى تدوين الذريعه و طبقات كه بايد فكر نگارش آن اندكى پس از مراحل اوليه تاليف الذريعه به ذهن ايشان خطور كرده باشد، بوده است. همين شيوه و البته محدوديت هاى كه داشته و دشوارى هاى ايشان در برخورد با نسخه هاى خطى مختلف كه گاه فاقد نام يا نام نويسنده بوده اند، مشكلاتى براى ايشان به وجود آورده كه در كتاب الذريعه نيز به همان شكل منعكس شده است. بهتر است نمونه هاى از اين موارد را به صورت عيني دنبال كنيم.

I. گفته شده که گردآوری اطلاعات آمده در منابع تراجم نگاری یکی از شیوه‌های مهم آقابزرگ در ذکر نمودن نام آثار در الذریعه بوده است، به عنوان مثال ایشان بر اساس اشاره افندی - کتابشناس قهار عصر صفوی - از کتابی به نام مجمع البیان فی شرح ارشاد الاذهان سخن گفته و در توضیح آن نوشته اند:

«مجمع البیان فی شرح ارشاد الأذهان للسید علی بن الحسین بن محمد بن محمد الشهیر بابن الصائغ الحسینی العاملی الجزینی، تلمیذ الشهید الثانی و استاد صاحبی المعالم والمدارک، و بیروی عنه استادها اعنی المولی أحمد المقدس الأردیلی، کما فی أول أربعین المجلسی. قال فی الرياض: رأیت فی دهخوارقان تبریز نسخه مقروءة علی الشارح وهو شرح حسن کبیرانتهی مجلدة الأول إلى آخر الصوم، فرغ منه ۹۶۹ و یظهر من بعض مواضعه ان له علیه شرحین صغیراً و کبیراً کذا ذکره صاحب الرياض» (الذریعه، ج ۲۰، ص ۲۳-۲۴).^۱

در اینجا روشن است که آقابزرگ در ذکر کتاب اخیر عبارت افندی به عنوان خیریت فن و کسی که نسخه ای کتاب را دیده تکیه کرده اما ظاهراً خود ایشان نسخه ای از این کتاب را ندیده اند. گفته شد که افتادگی در نسخه‌ها یا ناقص بودن نسخه‌ها و فاقد عنوان مؤلف یا کتاب بودن مشکل جدی دیگری بوده که کار آقابزرگ در انتقال داده‌هایی را که ایشان این گونه گردآوری می‌کردند، را دشوار می‌کرده و ایشان تنها چاره‌ای جز انتقال مطالب به همان شیوه‌ای که دیده‌اند تا حصول به شواهدی روشن نداشته‌اند. در ذیل بحث از شروح کتاب ارشاد الاذهان الی احکام الایمان علامه حلی (متوفی ۷۲۸) ایشان با شرحی اشاره می‌کنند که فاقد نام و نویسنده بوده و تنها بر اساس قرائنی که از متن دریافت می‌شده از حدود زمان تقریبی نگارش آن سخن گفته‌اند و چنین نوشته‌اند:

«الحاشیة علیه لبعض المتأخرین عن صاحب المدارک أوله: الحمد لله المتفضل علی عباده

۱. در متن ریاض العلماء، ج ۳، ص ۴۳۴ تاریخ فراغت از تألیف کتاب ۹۷۹ ذکر شده است. در کتابخانه دانشگاه تهران مجموعه‌ای به شماره ۴۴۱۲ موجود است که شخصی به نام محمد باقر بن مرتضی حسینی کتابت کرده و تاریخ‌های از ماه‌های مختلف ۱۱۰۶ بر روی آن درج شده است. رساله دوم آن بخشی از بحث صلاة شرح ارشاد الاذهان سید علی صائغ است که در صفحات (۳۸-۴۲) آن کتابت شده است (بنگرید به: محمد تقی دانش پیژوه، فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۰/ش ۱۹۶۱)، ج ۱۳، ص ۳۳۷۵). استاد ارجمند سید حسین مدرسی طباطبائی در کتاب مقدمه‌ای بر فقه شیعه: کلیات و کتابشناسی، ترجمه محمد آصف فکرت (مشهد، ۱۳۶۸ش)، ص ۱۱۲ به این کتاب و نسخه دانشگاه در ذیل آن اشاره کرده‌اند اما متذکر نشده‌اند که نسخه دانشگاه تهران تنها بخشی اندک از کتاب است.

بارشاد الأذهان الى غاية المراد المتطول عليهم بمدارك قواعد الاحكام ومنتهى نهاية السداد تذكرة لمن اراد وتبصرة لكل مرتاد... وبعد فهذه تعليقات قليلة وفوائد جليلة وضعتها على كتاب ارشاد الأذهان خلال قراءة بعض أجلاء الاخوان... وتنتهى النسخة بصلاة الاستخارة بالرقاع الست وهى عند الشيخ محمد السماوى فى النجف» (الذريعة، ج ٦، ص ١٤).

در مواردی که آقابزرگ با نسخه هایى این چنین که امکان شناسایی آنها نبوده برخوردار نموده، اطلاعات بیشتری از آنها را ارایه کرده مثل آغاز نسخه و انجام نسخه که شاید براساس آن بتواند در آینده به شناسایی نسخه توفیق یابد. به نظر می رسد که انجام کارنگارش الذریعه جز این نیز میسر نبوده است. خوشبختانه رعایت امانت آقابزرگ این امکان را اکنون به ما می دهد تا برخی از این موارد را شناسایی کنیم. نسخه ای که آقابزرگ در کتابخانه مرحوم سماوی دیده در حقیقت بخشی از جزء اول همان کتاب مجمع البیان است و البته نسخه ای جز نسخه ای که افندی دیده است. خوشبختانه نسخه ای که افندی دیده اکنون در کتابخانه ملی به شماره ٤٠٦٧ ع موجود و در فهرست آن کتابخانه (ج ١٧، ص ٣٩٣-٣٩٤) نیز معرفی شده و تصویری از آن در اختیارم قرار دارد. آغاز نسخه همان آغازی است که آقابزرگ در معرفی حاشیه ای که سماوی کتابت کرده اما از آنجایی که انجام نسخه با انجام نسخه ما تفاوت دارد می توان گفت که نسخه ای دیگر از کتاب در عراق موجود است که سماوی نسخه خود را از روی آن کتابت کرده است. در برگ آخر نسخه اطلاعات خوبی درباره زمان نگارش و کاتب کتاب آمده که به این شرح است:

«... ولیکن هذا آخر ما اردناه ذكره فى الجزء الاول من مجمع البیان فى شرح ارشاد الاذهان اعانا الله على اكماله بمحمد وآله وجعله خالصاً لوجهه الكريم وسبحانه عفوہ العمیم انه غفور رحیم وكان الفراغ منه صدر الثامن من صفر ختم بالخیر والاقبال والصفرة سنة ست وسبعین و تسعمائة على مشرفها الصلوة والسلام والتحية والاکرام بقلم مؤلفه الضعیف النحیف الراجی عفو مولاه الكريم اللطیف على بن حسین ابن محمد بن محمد الشهير بالصایغ الحسینی الشامی العاملی عامله الله بلطفه وتجاوز عنه وعن... وكان ذلك بقریة الفرزل تجاوز الله عن سیئات مسلمها والحمد لله وحده وصلى الله على محمد وآله آخر صورة خطه ادام الله ايامه».

سپس کاتب در ادامه نوشته است:

«وكان الفراغ من كتابة هذه النسخة قبل الزوال بیسیر من یوم الخمیس الخامس عشر من

شهر ربیع الآخر من شهر سنة ست و سبعین و تسعمائة من الهجرة النبوية على مشرفها الصلوة و السلام و كتبها لنفسه اقل العباد عملاً و اكثرهم خطاً و زللاً حسن بن زين الدين بن علي بن احمد بن محمد شهير بابن الحاجة الشامي العاملي الطلوسي اصلاً الجبعي مولداً و منشا و مقظناً تجاوز الله تعالى عما يفعله من ذنبه و ما تاخر و رزقه شفاعة نبيه يوم المحشر و عفى عنه و عن والدين و عن جميع المؤمنين انه رب العالمين رب اختم بخير».

در حاشیه نسخه انهاء قرائت نسخه سواى بلاغ هاى قرائت و سماع كه در سراسر نسخه آمده، به تفصيل بيشتري چنين آمده است:

« انهاء احسن الله تعالى تسديده و ارشاده و توفيقه و جعل الخير مع الاخلاص و التقوى خليفه و رفيقه و اوصله الى الاعلى درجات الكمال و منحه ما يرضاه ... و المال و مد له فى العمر السعيد و العيش الرغيد قراءة لبعضه و سماعاً لسايه و تحقيقاً لمقاصده و احاطه بذخايره و تنقيحاً لمعانيه و ادراكاً للطايف اودعنا فيه فى مجالس متعددة و اوقات متفردة آخرها يوم الخميس سابع جمادى الاولى سنة ست و سبعين و تسعمائة على مشرفها السلام و كتب فقير عفو الله على بن حسين مصنف الكتاب حامداً مستغفراً مصلياً مسلماً».

در دسترس نبودن نسخه اخير مانع از آن شده بود كه مرحوم آقابزرگ بتواند نسخه بى نام و نشان كتابت شده توسط سماوى را شناسايى كند. اصل رعايت امانت و انتقال مطالب موجود در نسخه ها به همان شكل آمده تنها راه حلى بوده كه آقابزرگ با اصل قرار دادن آن توانسته اين امكان را براى ما فراهم كند تا بتوانيم در خصوص نسخه ها به دقت نظر بداهيم. انتقال دادن اطلاعات آمده در نسخه ها به همان شكل آمده درباره چند اثر ديگر نيز قابل مشاهده است.

II. عالم مشهور امامى كفعمى اثرى به نام التلخيص فى المسائل العويصة دارد كه اثر مذكور در فقه بوده و افندى نسخه اى از آن را به خط كفعمى ضمن مجموعه اى از آثار كفعمى در ايروان، ديده است. آقا بزرگ نيز از اين اثر با عنوان غاية التلخيص فى مسائل العويص ياد کرده و مؤلف آن را شيخ ابراهيم لويزانى معرفى کرده كه ظاهراً كسى جز كفعمى نيست اما آقابزرگ از تصريح نمودن به اين مطلب به دليلى كه در ادامه توضيح خواهم داد، دورى کرده است.

مجموعه اى در كتابخانه سيد محمد على شهرستانى مشتمل بر چهار رساله بوده كه آقابزرگ

نيز اطلاعات آن را در الذريعه آورده و اکتون اين مجموعه به مدرسه هندیه انتقال یافته است.^۱
در آخر نسخه اخير آمده است:

«... هذه العشر فوايد بكتاب غاية التلخيص فى مسائل العويص جمع العبد المتحاج الى المنتزة عن الاولاد والازواج وبارى الخليفة من نطفة امشاج ابراهيم ابن على بن حسن بن محمد بن صالح بن اسماعيل اللويزى رزقه الله من العيش ارغده و جعل خير يومه غده رتبته على فصلين...».

دوست گرامى ابوجعفر حلى كه فهرست نسخه هاى مدرسه هندی را در دست انجام دارد، در فهرست منتشر نشده خود كه از سر لطف مطالب مربوط به كتاب اخير كفعمى را بر ايم فرستاده اند، در خصوص مجموعه اى كه نسخه التلخيص در آن قرار دارد، متذكر شده اند كه مجموعه اخير مشتمل بر چهار رساله است كه نزد سيد هبة الدين شهرستانى بوده و اکتون در مدرسه هندی شهر كربلا است كه نسخه هاى آن به امانت در كتابخانه حرم حضرت عباس (مكتبة الروضة العباسية) به شماره ۲۷۴ مجموعه نگهدارى مى شود و نسخه را كفعمى خود كتابت کرده و رساله دوم و سوم آن آثارى از خود كفعمى است كه رساله دوم كتاب التلخيص است. آقاى ابوجعفر حلى در فهرست در دست انتشار خود در توصيف التلخيص نوشته اند:

«غاية التلخيص فى مسائل العويص = التلخيص فى المسائل العويصة من الفقه = التلخيص فى مسائل العويص من الفقه (۱۱۱ و ۱۲۰ و) ... مسائل مشكلة (عويصة) تشبه الألغاز أحياناً صاغها الكفعمى مع أجوبتها بعد ما استخرجها من بطون الكتب الفقهية، رتبها فصلين و مقدمتين، كما فى مقدمته، عناوينها حسب ما جاء فى الكتاب:

الفصل الأول: مسائل استخراجها من كتاب تحرير الأحكام لعلامة الحلى .. ۱۳ مسألة.
الفصل الثانى: مسائل استخراجها من كتاب قواعد الأحكام لعلامة الحلى .. و من كتاب الدروس الشرعية فى فقه الإمامية للشهيد الأول .. ۱۳ مسألة. (المقدمة الأولى) و فيها أبحاث: البحث الأول: فى مسائل استخراجها من كتاب التنقيح الرائع لمختصر الشرائع للمقداد السيورى .. ۴ مسائل. البحث الثانى: فى مسائل استخراجها من كتاب المهذب البارع لابن فهد الحلى .. ۷ مسائل. البحث الثالث: فى مسائل استخراجها من كتاب التحف الحائرية لمجهول، عدة مسائل. البحث الرابع: مسائل استخراجها من كتاب الإشراف للشيوخ المفيد ..، عدة مسائل و مسألة من

كتاب وفيات الأعيان لابن خلكان. المقدمة الثالثة (الثانية - ظ) وفيها أبحاث:

البحث الأول: مسائل استخراجها من كتاب كنز الفوائد لأبى الفتح الكراچكى .. ٨ مسائل و من كتاب المقامات للقاسم بن على الحريرى ...، ٢ مسألة. (البحث الثانى): مسائل استخراجها من كتاب قواعد الأحكام للعلامة الحلى ...، ٣٠ مسألة. الخاتمة وفيها مسألتين: الأولى: مسألة الإمام الجواد (ع) ليحيى بن أكثم. الثانية: فى دفع شبهة النواصب بنفى الإسلام عن الإمام على (ع) ومسائل متزعة من كتاب العويص لمحمد بن إدريس الشافعى ..... قال الميرزا عبد الله الافندى (ق ١٢) فى رياض العلماء وحياض الفضلاء: وله كتاب التلخيص فى المسائل العويصة من الفقه رأيتُه بخطه الشريف فى مجموعة بايراون (رياض، ج ١، ص ٢٣). وقال الشيخ آقا بزرك الطهرانى فى كتاب الذريعة: غاية التلخيص فى مسائل العويص للشيخ إبراهيم اللويزانى موجود بخطه فى خزنة السيد محمد على هبة الدين الشهرستانى (الذريعة، ج ١٦، ص ١١) ولم يلتفت رحمه الله أنه للشيخ الكفعمى وذلك لأن المؤلف ذكر نسبه الكامل وتبعه باللويزى دون الكفعمى، وهذا الأمر حصل مرتين، مرة عند تعريفه لهذا الكتاب ومرة عند تعريفه لكتابه رتق الفتوق فى تعريف الفروق (الذريعة، ج ١، ص ٧٨) ولهذا السبب جعلوا ابراهيم اللويزى ترجمة خاصة وذكروا كتابيه هذين دون الالتفات أنهما للكفعمى (بنگرید به: موسوعة مؤلفى الإمامية، ج ١، ص ٣٤٩) وأعجب من هذا أن البعض تصور كتاب التلخيص دون دراية منه أنه ملخص لكتاب العويص للشيخ المفيد ره وأخيراً فإن الكفعمى نقل فيها عن كتابين مفقودى الأثر وهما التحف الحائرى لمجهول لدى، وكتاب العويص للشافعى ...

أول النسخة: ... ولتتبع هذه العشر فوائد بكتاب غاية التلخيص فى مسائل العويص، جمع العبد المحتاج إلى المنتزه عن الأولاد والأزواج وبارىء الخليقة من نطفة أمشاج، إبراهيم ابن على بن حسن بن محمد بن صالح بن إسماعيل اللويزى، رزقه الله من العيش أرقده وجعل خير يومه غده، رتبه على فصلين ومقدمتين، الفصل الأول: فيما انتزعت من كتاب تحرير الأحكام وفيه مسائل ...

آخر النسخة: ويشم الجراف فإن لم تتخلل عينيه فهو صادق، ويغزلسانه بالإبرة فإذا خرج دم أسود فهو صادق وإن خرج أحمر فهو كاذب».

ابن دو مورد به خوبى اصل امانت واهميت آن در تأليف الذريعة رانشان مى دهد، مسئله اى كه رعايت آن به عنوان يك اصل در الذريعة اهميت اساسى داشته و شواهد ديگرى نيز بر

آن می توان ارایه کرد. عدم ذکر شهرت کفعمی در انجامة هایی که در نسخه آمده باعث شده تا آقا بزرگ به دلیل در دست نداشتن قرینه ای دیگر از اینکه فرد اخیرا همان کفعمی معرفی کند، خودداری کند. با این حال هر چند اکنون می توانیم به چند دلیل فرد اخیرا کفعمی بدانیم؛ نخست خط نسخه که با خطوط دیگر آثاری که کفعمی کتابت کرده، تطابق دارد و دیگر انجامة نسخه که عبارت ادبی آمده در آن با انجامة های دیگر که کفعمی به نام خود در آنها تصریح کرده، یکی است.

III. در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۳۹۸۴ نسخه ای با عنوان حاشیه قواعد الاحکام از محقق کرکی معرفی شده است. کاتب نسخه اخیر فردی به نام عبدالکاظم بن نور الدین است که از کتابت نسخه در روز دوشنبه هشتم جمادی الاخر ۹۲۸ فراغت حاصل کرده و در حاشیه نسخه تصحیح شده و گاهی حاشیه نویسی هم دارد. چهار برگ آغاز از اصل نسخه نیست و پس از کتاب چند صورت اقرار به تاریخ ۹۷۴ کتابت شده است. خوشبختانه تصویری از نسخه در بخش تصاویر به شماره ۱۶۷ آمده است. در تصویر آمده که پایان جزء اول کتاب شرح قواعد است و انجامة خود محقق کرکی را نیز دارد. کتاب اخیر در حقیقت همان جامع المقاصد فی شرح القواعد است. عبارت انجامة چنین است:

«وقع الفراغ من تحرير الجزء الاول من شرح القواعد للعالم الكامل فخر المحققين افضل المدققين جامع الفضائل والكمالات كامل الذات وعادل الصفات المستغنى عن الاطناب في الالقاب شيخنا ومولانا وسيدنا علي بن عبد العالی - ادام الله تعالی ظلاله العالی مادامت الايام والليالي - يوم الاثنين ثامن شهر جمادی الاخر سنة ثمانية وعشرين وتسعمائة من الهجرة النبوية ذلك في المشهد الشريف الغروي على مشرفها الصلاة والسلام على يد اضعف عباد الله واحوجهم الى رحمة ربه المعين عبدالکاظم بن نور الدين غفر الله لها».

کتاب جامع المقاصد در چندین مجلد بوده و طبیعی است که فرد اخیر باید دیگر مجلدات کتاب را نیز کتابت کرده باشد (بنگرید به: الذریعه، ج ۵، ص ۷۲-۷۳). در انجامة، کاتب تصریح دارد که از شاگردان محقق کرکی است و به ستایش استادش پرداخته و به احتمال بسیار نسخه خود را از روی نسخه استادش کتابت کرده است. آیا دیگر مجلدات کتاب موجود است؟ خوشبختانه مجموعه ای دیگر در همان کتابخانه به شماره ۷۲۴۹ موجود است که مشتمل بر دو کتاب یعنی بخشی از جامع المقاصد (کتاب النکاح) و رساله مشهور السجود علی التربة

المشوية محقق کرکی است. کاتب این مجموعه نیز کسی جز عبد الکاظم بن نورالدین احمد نیست که در جمادی الثانی ۹۳۵ در نجف و از روی نسخه اصل محقق کرکی نسخه خود را کتابت کرده است (بنگرید به: فهرست کتابهای خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۱۹، ص ۴۶-۴۷). تصویر انجامة جامع المقاصد در این مجموعه در بخش تصاویر آمده است که عبارت آن چنین است:

«... قوله الفصل الثالث فی التوفیض و فرغ من تسویده مؤلفه الفقیر الی الله تعالی علی بن عبدالعالی بالمشهد المقدس الغروی علی مشرفه الصلوة والسلام نصف النهار من یوم السبت تقریباً ثامن عشر شهر جمادی الاولی من سنة خمس و ثلاثین و تسعمائة حامد الله تعالی مصلياً علی رسوله محمد وآله مسلماً. تیمن ببركة تحريره ناقلاً من خط سيدنا مصنفه ادام الله بركات افادته یوم الجمعة عاشر شهر جمادی الاخری لسنة خمس و ثلاثین و تسعمائة الفقیر الی رحمة ربه الصمد عبدالکاظم بن نورالدین بن احمد حشرهما الله مع محمد وآل محمد ذلك فی مشهد سيدنا و مولانا امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه الصلوة والسلام»

جزء دیگر کتاب جامع المقاصد که فرد اخیر کتابت کرده، نیز در جریان جستجو بدست آمد. در کتابخانه مدرسه آیت الله بروجردی نجف، مجموعه ای وجود دارد که مشتمل بر دو کتاب است: بخشی از جامع المقاصد و کتاب صیغ العقود و الايقاعات از محقق کرکی. نکته جالب توجه این است که کاتب مجموعه اخیر نیز عبد الکاظم بن نورالدین است. خوشبختانه تصویری از انجامة جامع المقاصد نسخه اخیر در فهرست بخشی از نسخه های خطی آن کتابخانه که دانشور گرامی آقای سید جعفر حسینی اشکوری منتشر کرده، آمده است (بنگرید به: سید جعفر حسینی اشکوری، فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه آیت الله العظمی بروجردی (نجف اشرف - عراق) (قم، ۱۳۸۸ش)، دفتر دوم، ص ۲۰، ۲۲-۲۳). دست خط نسخه نجف با دست خط نسخه موجود در کتابخانه مرعشی یکی است. انجامة نسخه نجف چنین است:

«وقد کمل النصف الأول من کتاب قواعد الاحکام و کمل بکماله النصف الاول من الشرح بمعونة الله تعالی و توفيقه و يتلوه بمشية الله سبحانه و توفيقه فی النصف الثاني کتاب النکاح و هو المؤل بمحمد وآله التوفیق لا کماله علی احسن الاحوال. و فرغ من تسویده مؤلفه العبد الفقیر الی الله تعالی المستغفر من ذنوبه و عیوبه علی بن عبدالعالی تجاوز الله عن سیئاته ضحی یوم

السبت لاربع ان بقيت من شهر صفر ختم بالخير والاقبال من شهر سنة ثمان وعشرين و تسعمائة من الهجرة النبوية على من نسبت اليه الصلوة والسلام وآله البررة الاعلام حامداً لله تعالى على آلائه مصلياً على رسوله محمد وآله مسلماً مستغفراً).

اين عبارت انجامة اصل خود محقق كركى بر نسخه جامع المقاصد است كه در پايان نيمه نخست شرح خود آورده است. پس از اين عبارت، عبدالكاظم بن نورالدين ادامه انجامة را چنين نوشته است:

«تشرف بنقله ثلثة الاخيرين تقريباً من نسخة الاصل وثلث الاول من نسخة قد تيمنت بمقابلة مولانا مصنفه مد الله ظله العالى ما دامت الايام والليالى محرره الفقير الى الله المعين عبدالكاظم بن نورالدين يوم الخميس ثالث شهر شعبان المبارك السنة ٩٣٥ ذلك فى مشهد سيدنا و مولانا امير المؤمنين على بن ابى طالب عليه الصلوة والسلام».

يكي بودن دست خط ها و اساساً توجه به دست خط كاتبان براى شناخت نسخه هاى خطى امرى است كه ضرورت بسيار دارد و به دليل آنكه نسخه هاى خطى گاه به واسطه مسائل مختلف مثل ارث توسط وراثت تقسيم مى شده، بسيار است كه بخش هاى يك نسخه در كتابخانه هاى مختلف موجود باشد. خوشبختانه در خصوص نسخه اخير اين بخت يار نگارنده بود كه تصويرى از نسخه ها در فهرست هاى منتشر شده آمده بود و اين امكان را داد تا بتواند به شناسايى آنها توفيق يابد. فرد اخير كه شايد نامش در اصل نورالدين احمد بن عبدالكاظم باشد و او به جهت احترام براى پدر نام خود را به صورت عبدالكاظم بن نورالدين احمد ذكر کرده، از شاگردان ناشناخته محقق كركى است كه تنها دانسته هاى ما درباره او همين چند نسخه اى است كه او كتابت کرده است.^۱

IV. نمونه اى ديگر از توجه به دست خط براى شناخت اين مطلب كه آيا نسخه به خط مؤلف است، نسخه اى است از كتاب عمدة الطالب در كتابخانه آيت الله مرعشى. درمیان نسخه هاى نفيس از كتاب عمدة الطالب در كتابخانه آية الله مرعشى كه در جلد چهارم آن كتابخانه معرفى شده اند، نسخه ١٦٠٤٧ كه تحرير وسطى عمدة الطالب يعنى عمدة الطالب

١. انجامة رسالة التربة المشوية نیز كه تصويرى از آن در مجلد نوزدهم فهرست كتابخانه آيت الله مرعشى آمده، چنين است: «... فرغ من كتابتها مؤلفها الفقير الى الله تعالى على بن عبدالعالي بالمشهد المقدس الغرورى على مشرفها الصلوة والسلام فى حادى عشر شهر ربيع الآخر سنة ثلاث و ثلاثين و تسعمائة و احسن الله خاتمتها. وقع الفراغ من تحريرها يوم الاحد ثانى عشر شهر جمادى الثانى من سنة خمس و ثلاثين و تسعمائة فى المشهد الشريف الغرورى على مشرفه الصلوة والسلام على يد الفقير الى رحمة ربه الصمد عبدالكاظم بن نورالدين احمد حامداً مصلياً مسلماً سائلاً من الله تعالى حسن خاتمة مصنفها ادام الله تعالى بركات افادته بمحمد وآله الطاهرين».

الجلالیة است نسخه ای است که توسط عبدالله بن حسن بن محفوظ کتابت شده که خود از نسابان مشهور عصر خود بوده است (ج ۴۰، ص ۶۰۶-۶۰۷). پرسش این است که آیا نسخهٔ اخیر نسخه ای به خط خود ابن محفوظ است یا از روی نسخهٔ او کتابت شده است؟ در انجمله کاتب خود را چنین معرفی کرده است:

«... فرغ من کتابته العبد الفقیر المذنب الی الله الغفور الغنی عبدالله بن حسن بن علی بن محفوظ الحسینی الشهیر فی زماننا هذا بسادات آل ابی جیبیل ومن قبل بینو تمام من نسل الحسن صُنْبُوحة بن محمد بن اسماعیل بن جعفر الصادق عَلَيْهِ السَّلَام یوم رابع عشر شهر رجب سنة ثلاثه و سبعین و تسعمائة غفر الله له ولوالديه و المؤمنین و المؤمنات آمین رب العالمین».

نسخه حاشیه نویسی دارد و بلاغ تصحیح و عبارت مقابله که باقید گویا از سوی کاتب توسط فهرست نگار محترم، در ۱۷ رجب ۹۷۳ معرفی شده و عبارت مقابله را چنین ذکر کرده اند: «بلغ مقابله و تصحیحاً الا ما زاغ عنه البصر و حسر عنه الفکر من کتاب کتب منه و هو مقابل بنسخه صحیحة یوم الجمعة سابع عشر رجب سنة ثلاثه و سبعین و تسعمائة و الحمد لله و حده».

خوشبختانه در کتابخانهٔ صدر اصفهان نسخه ای به شمارهٔ ۹۷۰ مشتمل بر بخشی از مسالک الافهام شهید ثانی وجود دارد که کاتب آن همین کاتب نسخهٔ عمده الطالب یعنی عبدالله بن محفوظ است و تصویری نیز از آن در فهرست آن کتابخانه آمده که خط آن با دست خط آمده از نسخهٔ عمده الطالب کتابخانهٔ آیت الله مرعشی دقیقاً تطابق دارد و قید احتمالاً آمده در فهرست توسط فهرستنگار محترم که نشان از دقت ایشان دارد را می توان حذف نمود.^۱ نمونه های بررسی شده نشان می دهد که چرا در فهرس منتشر شده آرایهٔ تصویر اهمیت دارد و اکنون می توان تصاویر بیشتری از نسخه هایی که در هر مجلدی از فهرس معرفی می شود در لوح فشرده گذارده و در اختیار محققان قرار داد.^۲

۱. سید جعفر حسینی اشکوری، فهرست نسخه های خطی کتابخانهٔ مدرسهٔ صدر بازار، ج ۳، ص ۷۱۸-۷۱۹. همراه با نسخهٔ عمده الطالب، شجره نامه یکی از سادات توسط عبدالله بن محفوظ کتابت شده که عنوان آن عمده الطالب فی النسب یا عمده الطالب فی نسب السید محمد المشهور بمیریخ بن القاسم است. فهرست نگار محترم که برای معرفی این شجره نامه به الذریعه مراجعه کرده، شهرت میریخ را به میریخ که در چند جای الذریعه و در احیاء الدائر نیز به این صورت آمده، ذکر کرده است. مراجعه به نسخهٔ اصل احیاء الدائر نشان داد که شهرت اخیر را آن مرحوم میریخ نوشته اند و تبدیل آن به میریخ از تصرفات مرحوم منزوی است.

۲. توجه به دست خط در شناخت نسخه های اصل کتابت شده توسط یک فرد می تواند به عنوان یک معیار مهم مورد توجه قرار گیرد. لازمهٔ چنین کاری وجود کتابهایی در معرفی خطوط است و اکنون به لطف امکانات، می توان به شکل گسترده ای از آن بهره برد.